

TECHNIKA ČTENÍ OSUDU

D. L. DUTTON

School of Fine Arts, University of Canterbury, Christchurch, Nový Zéland

BARNUMŮV EFEKT

Cynické rčení, že *každá minuta přivede na svět nového hlupáka*, je často připisováno známému cirkusovému podnikateli devatenáctého století jménem Phineas Taylor Barnum. Tento jeho údajný výrok není nikde zaznamenán, jisté však je, že Barnum viděl tajemství svého úspěchu v tom, že jeho představení vždy přinášela „pro každého něco“. Cynismus jako recept na zaručený úspěch je velice důležitý pro pochopení lidské tendence hodnotit smyšlený popis osobnosti, jako by přesně odpovídal vlastní osobě daného člověka. Paul Meehl příléhavě označil tento jev jako Barnumův efekt¹⁹.

Novodobá vlna zájmu psychologů o studium Barnumova efektu se datuje od uskutečnění klasického Forerova pokusu, při němž měla skupina 39 studentů psychologie za úkol vyplnit dotazník týkající se jejich zájmů (*Diagnostic Interest Blank*)⁷. O týden později dostali všichni studenti shodný popis osobnosti, o němž bylo každému řečeno, že byl sestaven speciálně pro jeho osobu na podkladě výsledků jím vyplněného dotazníku. Poté byli studenti požádáni, aby ohodnotili příléhavost „individuálního“ popisu své osobnosti pomocí bodové stupnice od 0 (zcela nepřiléhavý) do 5 (velmi příléhavý). Pouze 5 studentů z 39 použilo nižšího hodnocení než 4 a méně než dvěma body nehodnotil příléhavost svého popisu vůbec nikdo. Hodnota průměrného obodování dosáhla 4,3.

Forerův zájem se zpočátku soustředil na teorii posuzování osobnosti⁸, jejíž význam pro pochopení parapsychologických a paranormálních jevů zůstával nedoceněn. Teprve v roce 1962 P. A. Marks a W. Seeman vznesli požadavek, aby pojem „Barnumův efekt“ byl vyhrazen pro případy klinických popisů osobností pacientů, které jsou natolik obecné

a triviální, že se hodí na každého¹⁸. Skutečnost, že Forer nepřevzal obecný popis osobnosti ze standardních textů týkajících se teorie osobnosti, ale z levné knížky o astrologii zakoupené u novinového stánku však naznačovala, že Barnumův efekt by mohl svým významem klinické souvislosti výrazně přesahovat.

Forerův původní popis osobnosti je bez výhrad použitelný i dnes. Býval uváděn v podobě očíslovaných vět; zde je otištěn v souvislém odstavci:

„Velice toužíte po přízni a obdivu druhých lidí. Máte sklony k sebekritice. Máte mnoho schopností, které jste dosud nevyužil ke svému prospěchu. Ačkoli máte některé osobní slabosti, jste zpravidla schopni se s nimi vyrovnat. V otázce sexuálního přizpůsobení se potýkáte s některými problémy. Navenek jste ukázněný a umíte se ovládat, ale občas trpíte vnitřními obavami a nejistotou. Čas od času vážně pochybujete, zda jste učinil správné rozhodnutí nebo se správně zachoval. Vyhovují Vám drobné změny, které dodávají životu pestrosti, ale jste nespokojen, jestliže Vás svazují zákazy a omezení. Jste hrdý na své nezávislé uvažování a cizí názory nepřijímáte bez uspokojivých důkazů. Poznal jste, že je nerozumné být příliš upřímný v odhalování vlastního já ostatním. Někdy jste extrovertní, vlídný a společenský, jindy naopak introvertní, opatrný a zdrženlivý. Některé z Vašich plánů přesahují Vaše možnosti. Jedním z Vašich hlavních životních cílů je bezpečí.“

Některé Forerovy výrazy – například „sexuální přizpůsobení“ – by bylo možno nahradit jinými, které více odpovídají současnému jazyku, a celý popis by se dal rozšířit o některé aktuální prvky, jež by dnešního čtenáře ještě více upoutaly. Přesto však Forerův popis, sestavený před 40 lety pro mladé lidi obou pohlaví, přesvědčivě oslovuje i člověka žijícího v dnešní době. V padesátých, šedesátých a sedmdesátých letech byl s drobnými obměnami použit v nejrůznějších studiích, z nichž všechny v tom či onom směru potvrdily mocné působení Barnumova efektu na lidské uvažování^{3, 4, 6, 14}.

Odpověď na otázku, proč Barnumův efekt působí tak, jak působí, již zdaleka není tak jednoznačná. Jako nejsnadnější se nabízí toto vysvětlení: barnumské popisy prostě odpovídají povaze většiny lidí, a pokud se tedy lidé v barnumských popisech poznávají, pak jen připouštějí to, co je pravda⁷.

Toto vysvětlení ovšem ponechává stranou nejzajímavější aspekt barnumských popisů. Kdyby je lidé přijímali pouze díky jejich všeobecné

platnosti, nehledali by v nich tak náruživě sklony a vrtochy, které jsou vlastní jen jim. Pokusné osoby od doby Forerova výzkumu po současnost by dané popisy spíše označovaly za „průměrně výstižné“. Rovněž bychom od nich neočekávali pochvalná a obdivná hodnocení barnumských popisů, jaká cituje Ulrich a jiní: *„Uhodil jste hřebík na hlavičku! Výborně. Kež byste byl prozradil více...“* *„Váš popis přesně odpovídá mé osobě. Rysy, které v něm uvádíte, mi jsou natolik vlastní, že v žádném případě nemůže jít o zobecňování...“* *„Překvapivě přesný a přiléhavý popis.“*³⁰

Způsob, jakým jsou barnumské popisy lidmi přijímány, ovlivňují především dva hlavní aspekty. Prvním z nich je předpokládaný zdroj popisu, druhým je vlastní sdělení v popisu obsažené. Nejzajímavějších výsledků ohledně významu použitého zdroje dosáhl od dob původního Forerova pokusu výzkum C. R. Snydera a jeho spolupracovníků^{23, 24}. Snyder a Larson ukázali, že lidé přijímají barnumské popisy mnohem ochotněji, jsou-li přesvědčeni, že daný popis byl sestaven výhradně pro ně, než v případě, kdy je jim tentýž popis předložen jako obecná charakteristika, která má vyhovovat většině lidí⁹. Tento klíčový význam iluze jedinečnosti pro přijímání barnumských popisů byl potvrzen i pozdějším pokusem Snydera a Shenkela^{27, 28}.

Snyder a Shenkel požádali studenty, kteří měli předstírat, že jsou „astrologové“, aby sestavili pro skupinu pokusných osob horoskopy, jež ve skutečnosti byly jediným barnumským popisem. Osoby měly za úkol ohodnotit výstižnost horoskopů pomocí bodové stupnice od jedné do pěti: 1 – velmi špatná, 2 – špatná, 3 – průměrná, 4 – dobrá, 5 – výborná. Část osob neposkytla „astrologovi“ žádné údaje o svém datu narození, osoby ve druhé skupině byly požádány o uvedení měsíce, v němž se narodily, a osoby ve třetí skupině udaly přesný rok, měsíc i den svého narození. Odpovědi na otázku, do jaké míry popis uvedený v horoskopu vystihoval osobnost dotazovaného, se u různých skupin pokusných osob výrazně odlišovaly. Ti, kteří své datum narození nesdělili, hodnotili své horoskopy v průměru 3,23 body. Ve skupině, jejíž členové uvedli měsíc narození, dosáhlo průměrné bodové hodnocení 3,76 a v poslední skupině dokonce 4,38.

Silverman provedl jiný pokus, který rovněž odhalil důležitost předpokládaného zdroje popisu²². Osobám, jež neměly v oblasti astrologie téměř žádné znalosti, předložil popisy osobností odpovídající dvanácti měsíčním znamením. Každá z osob měla vybrat čtyři popisy, o nichž se

domnívala, že nejlépe vystihují její povahu. Pokud byly popisy pouze očíslovány, nejevily pokusné osoby statisticky významný sklon k volbě odpovídající jejich vlastnímu měsíčnímu znamení. Pokud však byly jednotlivé popisy označeny odpovídajícím měsíčním znamením, objevila se u pokusných osob výrazná tendence k upřednostňování vlastního znamení, a tedy příslušného popisu. Tyto výsledky jasně dokládají, že barnumský popis je pro lidi daleko přitažlivější, jestliže se domnívají, že vychází z důvěryhodného zdroje, a rovněž poukazují na lidský sklon k upřednostnění popisu, jenž je opředen určitým mystériem^{11, 12, 16, 21}. Jinými slovy: barnumský popis se stává věrohodnějším, pokud je pokusná osoba přesvědčena o důvěryhodnosti jeho tvůrce, kterým může být například profesionální psycholog, ale ještě mnohem více si popis danou osobu získá, jestliže je jeho zdroj mystický či „neuvěřitelný“ jako například čáry ve dlani nebo uspořádání tarokových karet. Mnohé závisí i na povaze přesvědčení a zkušeností, s nimiž daná osoba k uvažovanému popisu přistupuje.

Otázka zdroje popisu má i jiný aspekt. Jedna ze Snyderových studií ukázala, že lidé považují barnumský popis za přiléhavější, jestliže za jeho zdroj pokládají *projektivní test*, v němž měli možnost vyjádřit své odpovědi vlastními slovy. Méně příznivý vliv má pohovor s psychologem a k nejhorším výsledkům vede vyplňování *objektivního testu*, ve kterém se místo odpovědi zadržává vždy pouze jedna z nabídnutých možností²⁶. Snyder tuto skutečnost vysvětluje tím, že projektivní testy (a v menší míře i diagnostické pohovory) jsou obestřeny nádechem tajemna. V úvahu přichází i další příčina: pokusná osoba je přesvědčena, že projektivní test jí poskytuje větší možnost tvořivého uplatnění vlastního já než zadržávání jedné z několika odpovědí v testu objektivním. V projektivním testu přeci vytvářím vlastní, „jedinečnou“ interpretaci, dejme tomu inkoustové skvrny. Ačkoli z profesionálního hlediska mohou být výsledky projektivního testu u určité skupiny osob konvenčně typické, naivní člověk je vždy bude považovat za jedinečný výraz své zvláštní a neopakovatelné osobnosti. Uvážíme-li navíc, že výklad projektivního testu je vždy velice náročnou a tajemnou záležitostí, má pokusná osoba zpravidla možnost hodnotit jeho výsledky podle toho, jak je s nimi spokojena.

To nás přivádí k druhému závažnému aspektu, jenž ovlivňuje přijatelnost barnumského popisu: tímto aspektem je jeho obsah. Je přirozené,

že lidé rádi přijímají chválu – čím je proto popis lichotivější, tím má větší naději na úspěch. Osoby zabývající se paranormálními jevy této skutečnosti využívají odedávna – jen stěží si lze představit astrologa, který by svému klientovi řekl: „Řekněme si to na rovinu: protože jste se narodil ve znamení Vah, máte sníženou sexuální potenci a často lžete.“ Přesto může tak zvaná negativní informace hrát v celkovém působení Barnumova efektu důležitou roli. Je ovšem velice náročné odhadnout správnou dávku takové informace, přičemž dosavadní psychologické studie nám v tomto směru příliš nepomohou. Dmitruk se spolupracovníky⁵ dospěl k závěru, že lidé přijímají pozitivní i negativní barnumské popisy přibližně se stejnou pravděpodobností. Negativní barnumské popisy používané v Dmitrukových pokusech však nebyly natolik „negativní“, aby zkoumanou osobu líčily jako nemorální nebo nesnesitelnou, pouze prohlubovaly její nejistotu. Jiní badatelé později usoudili, že lidé mají skutečně sklon k upřednostňování pozitivních hodnocení vlastní osobnosti před negativními^{1, 10, 31}. Je ovšem nutné mít na paměti, že charakteristiky uváděné v popisu mohou nabývat různých významových odstínů podle toho, v jaké souvislosti se vyskytují. Při vyhodnocování jakékoli studie je tedy nezbytně nutné vědět, jaká „negativní“ slova byla v barnumském popisu použita a jaký celkový dojem v rámci tohoto popisu vytvářejí.

Původní Forerův popis nebyl jednoznačně lichotivý a není těžké dospět k názoru, že pouhé lichocení by barnumskému popisu na důvěryhodnosti rozhodně nepřidalo. Nejde jen o to, že nežádoucí charakteristiky jsou v celkově lichotivém kontextu poměrně snadno přijímány: tyto charakteristiky navíc dodávají barnumskému popisu na věrohodnosti, neboť vyvolávají dojem skutečně nestranného hodnocení. Lidé totiž jsou ochotni připustit, že mají své problémy a chyby; barnumský popis dosáhne největšího úspěchu zpravidla tehdy, jestliže na tyto problémy a chyby upozorní, aniž by tím setřel dojem, že v charakteru dané osoby převažují vynikající a obdivuhodné vlastnosti. Ačkoli mezi profesionálními psychology se na toto téma vedou spory, astrologové zmíněné skutečnosti obratně využívají při sestavování horoskopů a okultní média při čtení osudu.

Ovšem i v případě, kdy barnumský popis obsahuje negativní či nežádoucí prvky, jeví lidé nápadnou tendenci zapamatovat si jen malou část uvedených charakteristik. Jde o tak zvanou selektivitu pozornosti. Při

dostatečném množství prvků v barnumském popisu nalezneme u každého jednotlivce výrazné rozdíly v postoji vůči různým prvkům společně s silným sklonem všimnout si především těch, které považuje za příležitější. Osoba si zapamatuje prvky, jež se shodovaly s jejím očekáváním, často zcela živě, zatímco těm, které se jí jeví jako málo výstižné, věnuje pozornost jen okrajově¹⁶. Jelikož barnumský popis je sestaven tak, aby vystihoval většinu lidí, je pro danou osobu velmi obtížné nalézt v předloženém popise vyslovené chybný prvek. Selektivita pozornosti rovněž znamená, že každý člen určité skupiny bude na barnumský popis pohlížet jiným způsobem, ačkoli dostal stejný popis jako všichni ostatní, neboť se soustředí na ty z jeho aspektů, jež nejlépe odpovídají jeho vlastnímu sebehodnocení.

Barnumský popis má vystihovat obecné rysy lidské osobnosti. Nemělo by nás překvapovat, že pro cosi tak neuchopitelného, nevyhraněného a zároveň nekonečně složitého lze nalézt celou řadu téměř stejně výstižných popisů⁹. Zejména mladí lidé, na nichž jsou psychologické studie Barnumova efektu prováděny nejčastěji, mívají o svých charakterových vlastnostech jen mlhavé představy, které buď sdílejí s ostatními, nebo se jimi od ostatních odlišují. Proto snadno podléhají kouzlu důmyslně navrženého barnumského popisu. Nejistota, kterou mnozí lidé, mladí i staří, pocítují ohledně své osobnosti, rovněž vysvětluje možnost „zázračného“ naplnění horoskopu, což platí i pro další Barnumovy fenomény. Důvěřivého člověka s nevyhraněným názorem na vlastní charakter snadno okouzlí živý a lichotivý popis osoby narozené, dejme tomu, ve znamení Vodnáře: „*Soucítíte s druhými, jste nezávislý, přátelský a ochotný, máte pokrokové názory, originální nápady a tvůrčího ducha, jste věrný, loajální a intelektuálně založený idealista*“. Podobný popis může dokonce napomáhat vytváření obrazu vlastní osobnosti, například tím, že podpoří loajalitu či intelektuální snahy².

ČTENÍ OSUDU

Čtení osudu (*cold reading*) je odborný termín, jímž se v kouzelnickém řemesle označuje praktické využití Barnumova efektu v průběhu rozhovoru. Ačkoli mezi profesionálními psychology se zájem o studium této techniky objevil teprve na sklonku čtyřicátých let našeho století, věštcí,

jasnovidci, astrologové, spiritistická média, osoby předpovídající osud z tarokových karet či z čajových lístků a mnohé další, jež se snaží vyvolat dojem, že mohou díky svým zázračným schopnostem nahlížet do klientova přítomného i budoucího života, ji ke svému prospěchu používají od nepaměti. Bylo by ovšem chybou domnívat se, že čtení osudu se ve všech těchto případech uskutečňovalo spontánně bez použití jakékoli teorie. Některé osoby s údajně paranormálními schopnostmi jsou s povahou techniky čtení osudu obeznámeny velice dobře. K nejzajímavějším výsledkům v tomto směru dospěl výzkum profesionálních psychologů Markse¹⁶ a Hymana^{11, 12}, kteří se nezávisle zajímali o kouzelnictví. Jedním z profesionálních kouzelníků, kteří techniku čtení osudu podrobně popsali, je Wiliam W. Larsen senior¹³. Larsen ve svých spisech – soukromě vydaných ve třicátých a čtyřicátých letech a distribuovaných pouze pro potřebu profesionálních kouzelníků – nikdy ne tvrdil, že má nějaké paranormální schopnosti. Byl ovšem obdivuhodným způsobem schopen vyvolat v přihlížejících dojem, že takové schopnosti skutečně má. Svůj běžný popis čtení osudu nazývá „čtení životní dráhy“, jež se může uskutečnit buď „přímo nebo s pomocí křišťálové koule“, případně může být provázeno „zdánlivým čtením z ruky, čtením karet, manipulací s čísly nebo pozorováním čajových lístků na dně šálku“. Podle Larsena jde o zcela univerzální postup, který lze uplatnit u „libovolné dospělé osoby bez rozdílu pohlaví“. Tento postup „je založen na událostech, jež se objevují ve většině lidských životů – pokud je tedy čtení osudu prováděno šikovně, dostává jistý osobní nádech a klient postupně dospěje k přesvědčení, že jeho minulost byla popsána správně, z čehož odvozuje důvěru v pravdivost předpovědi do budoucna“. Za každým slovem lze rozpoznat Barnumův efekt: přehled dosavadního klientova života a vývoje jeho osobnosti je prozíravě podán v šesti „životních cyklech“ o blíže neurčené době trvání – některé trvají „jen několik dní“, zatímco jiné „mohou trvat léta“. V dětství „jste vy sám nebo někdo vám blízký jen o vlasek unikl smrti“. Objevila se protivenství a četné změny, ztráta blízké osoby a nemoc či „vážná nehoda“. Vykladač osudu na závěr uvede předvídatelný barnumský popis osobnosti – jehož negativní stránku může tvořit „náznak tvrdošijnosti“ – a naznačí klientovi možnost budoucího peněžního zisku z nemovitosti či „z majetkových transakcí“.

Při vystupování v nočním klubu, které Larsen rovněž popisuje, se Barnumův efekt uplatní v zábavné formě. Jasnovidec stojí se zavázaný-

ma očima na pódiu, zatímco jeho asistentka – pro tento účel doporučuje atraktivní „dívku“ – prochází mezi publikem a přikládá ruce na jednotlivé osoby. Asistentka říká „zde máme mladou dámu“, „velice příjemného pána“ nebo něco podobného a jasnovidec předává označeným důležité osobní vzkazy, které jako by přicházely z hlubokého a mystického zdroje. Ženě říká, že se právě dopouští chyby, jestliže přemýšlí, jak se rozhodnout – měla by se spolehnout na svou intuici a tušení: „Pokud se budete řídit touto radou, vaše rozhodnutí budou vždy správná a vy snadno vyřešíte i ten malý problém, který vás trápí právě teď“. U mladého muže slyší jasnovidce vyzvánění zvonu – nebo je to „prsten, který se nosí na ruce? Odpověď ponechám na vás.“ [V anglickém originálu je jazyková hříčka: slovo „ring“ znamená jak sloveso zvonit, tak i podstatné jméno prsten.] U jiné ženy Larsen vidí „modrou oblohu – nebo modrou vodu? ... Odněkud z nedozírné dálky se ozývá hlas, jenž volá: ‚Ano, jsem zde.‘ Vidím, že vás čeká šťastná budoucnost.“

Mnohé z osob v publiku nacházejí v těchto zprávách hluboký smysl, který dokazuje, že vzkaz skutečně přichází od neznámých paranormálních sil. Přitom jsou všechny jasnovidcovy výroky založeny na využití předem smluveného kódu, jehož prostřednictvím asistentka nenápadně sděluje pohlaví a stáří jednotlivých osob: označení „mladá dáma“ znamená ženu ve věku 20 až 30 let, věk „dámy“ se pohybuje mezi 30 a 55 lety a „velice příjemné dámě“ je 55 či více, přičemž u mužů jsou označení podobná. Na základě rozdělení do těchto šesti základních kategorií lze provést přiléhavé čtení osudu v rozsahu až 150 slov. V jednotlivých kategoriích je zpravidla kladen důraz na stejné životní cíle, ovšem čtení osudu u dvou různých osob nejsou nikdy zcela totožná: u mladých žen je zdůrazňována láska a cestování, u mladých mužů úspěšná kariéra. U „dam“ se lze zmínit o nedávno doručeném dopise – jemuž má být věnována pozornost – nebo o dosud nevyužitých uměleckých vlohách. U mužů středního věku hrají významnou roli peníze, u „velice příjemných dam“ štěstí a rodinná pouta. Zakrytí očí, jak se zdá, není jasnovidci vůbec na překážku. Larsen vysvětluje svým kouzelnickým čtenářům, že takové představení působí velmi přesvědčivě, protože „postupujete při čtení osudu tak, aby se vaše slova vztahovala na každou osobu dané kategorie podle pohlaví a věku. Zcela zmýlit se můžete jen výjimečně, ovšem i v takovém případě na vás bude většina přítomných pohlížet jako na zázrak. Jestliže například v místnosti o padesáti lidech vykládáte osud jisté osoby a podaří se

vám ‚zasáhnout do černého‘, jste 100% duchovní génius. I když však ze života daného člověka nedokážete uhodnout vůbec nic, zbývajících 49 lidí stále věří ve vaše zázračné schopnosti.“ Nicméně sami se přesvědčíte, pokračuje Larsen, že chybovat nebudete příliš často: „Průměrná osoba přijme vše, co jí řeknete, a sama bude hledat souvislost vašich slov se svým životem. Vyjádřeno jinými slovy: obstará přiléhavost vašeho výkladu za vás. Lidé vám, jasnovidci, věřit chtějí.“

Objektivní stránky tohoto článku nám snadno umožní zapomenout, jak ohromujícím způsobem dokáže dobrý kouzelník přesvědčit publikum o svých paranormálních schopnostech. Larsen nezapomíná dodat, že úspěch nezávisí jen na kouzelníkových schopnostech, ale především na dychtivosti přítomných slyšet „hluboce pravdivý“ popis vlastní osobnosti z úst nadřazené či mystické autority. Z tohoto základu se odvíjí nespoutaná představivost jako pavučina, jež opřádá čtení osudu závojem zdánlivé věrohodnosti, takže nakonec se zdá být jisté, že jde právě o váš osud a o žádný jiný. V tomto smyslu je často podmínkou důvěřivosti hluboký a převažující zájem o vlastní osobu. Astrologie, máme-li uvést alespoň jeden příklad, je dnes často považována za zastaralou a z módy vyšlou konkurentku moderní astronomie. To je ovšem projevem špatného pochopení role, kterou astrologie v životě lidí zastává. Astronomie se týká planet, hvězd a galaxií, zatímco astrologie se zabývá mnou a mým postavením v ohromném vesmíru. Vysvětluje moji jedinečnou osobnost, moje nejnvtřnější naděje a touhy. Astronomie mne považuje za bezvýznamného tvora v jednom ze zapadlých koutů vesmíru; podle astrologie jsem jedinečný a důležitý.

Astrologie z tohoto hlediska není alternativou moderní astronomie, nýbrž soupeřem náboženství, jež podobně jako ona poskytuje lidem nějakou oporu.

Je politováníhodné, že vědecká psychologie nevěnovala technice čtení osudu více pozornosti, neboť právě rozšířená a úspěšná praxe vykladačů osudu vytváří ve společnosti základnu důvěry v paranormální síly. Až na výjimky – jimiž jsou Hymanovy¹¹, Marksovy a Kammannovy¹⁶ a Tysonovy²⁹ studie – se výzkum vědeckých psychologů v této oblasti téměř výhradně soustředil na aspekty Barnumova efektu zkoumané prostřednictvím testování studentů. Domnívám se, že je nyní nutné podrobit analýze současné techniky a metody používané úspěšnými jasnovidci a věštcí^{20, 29}.

Vztah mezi věštcem a jeho zákazníkem je ovšem mimořádně složitý. Věštec zpravidla započne čtení osudu několika barnumskými tvrzeními, která považuje pro daného klienta za přílehlavá. Ta se mohou týkat klientovy osobnosti, ale i jeho současné situace: „*V poslední době jste procházel údobím změn – nebo nejistot, těžkých rozhodnutí a osobních dilemat –, že?*“ Protože klient již k věštci přistupuje s určitým očekáváním, sám dodá výkladu těchto úvodních poznámek určité zabarvení. Jeho odpověď, jež bude kromě slovní informace zahrnovat i nepatrné změny ve výrazu tváře, pak ovlivní další průběh čtení osudu. Věštec se snaží pečlivě odpozorovat své „zásahy do černého“, využívat jich a zároveň se pokouší zakrýt chyby, jichž se během hádání dopustil, a případně jim dát nový význam. Abychom mohli porozumět jemným odstínům tohoto vzájemného působení, musíme postupovat jako při rozboru literárního textu – s běžnými dovednostmi, jež se používají při statistickém hodnocení písemných testů, nevystačíme. K tomu ovšem potřebujeme volný přístup k věštci. V tomto ohledu jsem měl vzácnou příležitost vyslechnout a zaznamenat si dlouhou sérii rozhlasem přenášených vystoupení, při nichž bylo čtení osudu předváděno spiritistickým médiem.

SPIRITISTICKÉ MÉDIUM V AKCI

V jednom z pořadů národního rozhlasového vysílání (*National Radio Network*) byla po dva roky uváděna vystoupení spiritistického média. Posluchači byli vyzýváni, aby v průběhu tohoto pořadu telefonovali do studia, pokud chtějí prostřednictvím média obdržet rady či vzkazy od svých zemřelých příbuzných a přátel. Během hodinového programu, který byl občas přerušován vysíláním zpráv a obchodních reklam, dokázalo médium – říkejme mu třeba Betty – odpovědět na dotazy osmi až čtrnácti volajících. Šlo o situaci, jež umožňovala dlouhodobý posluchový kontakt s profesionálním věštcem, a to za dobře kontrolovatelných podmínek. Kontrola spočívala v tom, že na rozdíl od vykladačů osudu, kteří hovoří se svým klientem „tváří v tvář“, nemohla Betty využívat žádných zrakových podnětů ani jiných vodítek. Veškeré údaje o tazateli, jež měla k dispozici, byly pro ni stejně dostupné jako pro kohokoli z posluchačů. Lze sice namítnout, že mezi volajícími mohli být i komplikové, což by Betty umožnilo předvést skutečně „podivuhodné“

jasnovidecké schopnosti, avšak já sám nevěřím, že by její vystoupení byla založena na takovém podvodu. Přikláním se k tomuto názoru, protože v průběhu několika měsíců, kdy jsem Betty sledoval, se mi nikdy nezdálo, že by měla o tazatelích či o jejich zemřelých příbuzných jakékoli údaje, jež by se vymykaly představě prostého čtení osudu bez pomocných vodítek.

Navíc jakožto virtuózní věštkyně neměla Betty takového podvodu zapotřebí. Tato profesionálně oslňující starší dáma dokázala prostřednictvím živého vysílání telefonických rozhovorů přesvědčit mnohé tazatele i posluchače, že je schopna skutečně navázat kontakt se záhrobím. Přesto však – stejně jako u klavíristy schopného improvizovat – její zprávy sestávaly z dlouhé, ale omezené řady triků. Během prvních hodin mohl posluchač nad jejími schopnostmi opravdu žasnout. Postupně se však stávalo zřejmým, že některé prvky se v jejích výrocích opakují. Všechny rozhovory byly sice odlišné, ale začínaly se jeden druhému stále více podobat, zejména pokud šlo o tazatele podobného druhu. Použití magnetofonového záznamu velice usnadnilo rozbor schémat, která Betty ve svých odpovědích používala. Díky své dlouholeté věštecké zkušenosti mohla z tazatelova hlasu vyčíst náznaky týkající se jeho zájmů mnohem rychleji než většina posluchačů. K pochopení této skutečnosti nám opět významně pomohl magnetofonový záznam. V následující části citujeme čtení osudu určené tazatelce jménem Maureen, jež probíhalo zcela typickým způsobem:

„Dobrý večer, Betty.“

„Dobrý večer, Maureen.“

„Máte nějaké zprávy od mé maminky?“

Přestože Maureen dosud neřekla více než deset slov, mohla již Betty – stejně jako kterýkoli jiný posluchač – vytušit, že jí bude přes 55 let, byla zřejmě vychována v Irsku a je spíše veselé povahy: alespoň dnes večer je v dobré náladě. Na rozdíl od jiných tazatelů nedělá dojem dosud truchlící osoby, ani se nezdá, že by hledala radu ohledně nějakého osobního problému.

„Ale ovšem“, Betty je nadšena, „mám tu vedle sebe nejměvavější dámu na světě! Vaše maminka měla ve zvyku spínat ruce, když se radovala, že, Maureen?“

„Ano.“ Znamka váhání.

„A téměř poskakovala!“

„*To je pravda.*“ Přesvědčivěji.

„*Právě tak se teď chová!*“ Hlas Betty prozrazuje vrcholné vzrušení, ale pak se stává vážnějším. „*Právě ve mně vyvolává takový zvláštní pocit – v břiše, ale nikoli v žaludku – je celé napjaté. Zdá se nějak vyhublé, ale vzedmuté. A má potíže s dýcháním – nějak takhle to muselo skončit.*“

„*To je pravda.*“ Duchové se Betty ohlašují příznaky, které je sužovaly na smrtelném loži: nejasné potíže v oblasti hrudníku, dušnost, slabost a občasné bolesti hlavy. Většina obětí autohavárií hovoří o „bolestech na prsou“.

„*Ano, ano, byla jsem v cizině, když maminka doma zemřela.*“ Nyní se potvrzuje domněnka, že Maureen je irské národnosti, pravděpodobně spíše ve věku 65 až 70 let.

„*Panebože, je kolem ní tolik lidí!*“

„*Opravdu?*“ Maureen žasne. „*Je tam i maminčina sestra?*“

„*Přesně tak.*“ Betty odpovídá s nedbalou jistotou.

„*A můj otec?*“ Maureen vzrušením téměř křičí.

„*Ano, i ten.*“

„*A co můj bratr?*“ Dychtivý klient poskytne věštkyni všechny potřebné údaje.

„*Ano, je tam i váš bratr. A podívejme...*“ Hlas Betty zní téměř rozpačitě. „*Vím, že to zní legračně, ale je tam pět prarodičů!*“ Betty se často zmíní o rodinném příteli, o tetě či strýci, který hrál důležitou úlohu v dětství.

„*Ach...*“ Maureen váhá. „*To by mohl být anglický přítel mé maminky!*“

„*Při pohledu zpátky do těchto dob se mi vybavuje dvoukolák tažený oslem...*“

„*Ach ano!*“ Dvoukolák tažený oslem se nepochybně vryl do paměti každému člověku Maureenina věku, který prožil dětství v Irsku. Z této poznámky vidíme, že Betty je dobře obeznámena se zvyklostmi různých národů. Všimněme si ovšem její opatrnosti – neříká „váš rodinný dvoukolák“, ale jen „dvoukolák tažený oslem“. Je na Maureen, aby si vzpomněla, jaký dvoukolák Betty „má na mysli“.

„*A časy s ním spojené... na tuto dobu jistě vzpomínáte s láskou.*“

„*To je pravda.*“ Maureen klade na tuto větu důraz.

„*Hleď me – zjevila se mi řada domků, jsou to činžovní domy.*“

„*Ano...*“ Maureen váhá.

„*Jsou tam asi čtyři...*“ Maureenino mlčení naznačuje rozpaky.

„*Soustřeď te se se mnou – vidím nějaký druh červených cihel.*“ Další mlčení – je s podivem, že se starší irské dáme nevybavují vůbec žádné vzpo-

mínky v souvislosti se zmínkou o běžných řadových domácích z červených cihel, ovšem i nejosvědčenější vodítka někdy selžou.

„Není to však místo, kde jste žila, Maureen.“ Betty mluví pevným hlasem.

„Ne..., to není.“ Samozřejmě že ne, ale původně mylný odhad je důmyslně vydáván za správný.

„Je to místo, kde... ach...“ Betty tápe. „... ach... žil někdo, koho jste měla ráda! Rozumíte tomu?“

„Ano.“ Hlas Maureen nezní přesvědčivě: nemůže si vybavit, kdo by to měl být. Betty proto rychle mění předmět hovoru.

„Také jsem zahlédla malou kytici květů – vypadají jako pomněnky, ale tím si nejsem zcela jista – právě vám je podává.“

„Moje matka?“

„Ano, je to vaše matka.“

„Ach, je to od ní tak milé!“

„Blíží se nějaké výročí – doba vzpomínek. Myslím, že někdo bude mít narozeniny.“ V početném příbuzenstvu Maureen se jistě najde někdo, ať už živý, či zesnulý, kdo bude mít brzy narozeniny.

„Ach ano...“

„Také vám posílají láskyplné pozdravy.“ Nevhodné použití množného čísla Betty umožnilo, aby se vyhnula určení, zda jde o muže či o ženu. Nebylo to však ani nutné: zdá se, že Maureen nyní přijme vše, co Betty řekne, a sama se postará o to, aby – jak poznamenal Larsen – jejím sdělením dala smysluplný obsah.

„A můj bratr...“ v hlase Maureen lze postřehnout melancholický tón „... je šťasten?“

„Nyní je šťastný, jak sám říká, a zdůrazňuje slovo *nyní*. Říká: ‚Na víc se mne nemusíte ptát – ona už bude vědět‘.“

„Ano, vím... já vím.“ Maureen povzdechne.

„Není snadné je zde všechny shromáždit – všichni se sem tlačí – a jsou šťastní.“

„Vzpomínám si na jistou osobu ve svém příbuzenstvu, která bývala často podrážděná... Je tam moje tchyně?“

„Ano, je.“

„Je šťastná i ona?“

„Ano, je. Bývala trochu nespokojená, jak mi právě řekla.“ Naopak – byla to Maureen, kdo Betty tuto skutečnost sdělil, když svou tchyni označila za „často podrážděnou“.

„Ano!“ Maureen je udivena.

„Přesně tak!“

„Říká ovšem: ‚Spokojenosti se člověk musí naučit – a tady není žádný důvod k nespokojenosti, protože máme vše, co potřebujeme‘.“

„Není to úžasné?“

Je skutečně úžasné, jak spiritistické médium předává zprávy od zemřelých příbuzných, dokud moderátor pořadu neohlásí ukončení seance, aby mohla být odvysílána hudební reklama na karbanátky a jiné masové výrobky. Každý vykladač osudu má svůj osobitý styl. Duchové, které vyvolává Betty, se ohlašují nejen hrůzu nahánějícím líčením své poslední hodinky, ale i barvitým popisem zrakových představ obracujících se do minulosti. S odkazem na velkou pýchu střední společenské vrstvy Betty říká: „Zjevil se mi vzorně upravený trávnik – vypadá, jako by jej někdo přistříhoval nůžkami“, a volající vydechne překvapením nad přesností tohoto popisu. Zemřelé ženy mají sklon objevovat se s vyhrnutými rukávy při práci v kuchyni. Své drahocenné chvíle, jež tráví v přítomnosti Betty, zpravidla využívají k udílení rad ohledně pečení: „Říká mi, že máte ovoce namočit, než je dáte péci, Luiso.“ Někdy se běžné poznámky vykladače osudu přeměňují v závažné symboly: „Váš otec se zajímal o sport, že, Owene? Ano, ukazuje mi řadu startovních bloků a říká, že v jeho životě bylo mnoho nesprávných startů.“

Betty prokazuje skutečné mistrovství v používání mnohoznačných tvrzení. Mlhavost mnoha jejích popisů může být považována za nedostatek; častěji je však výraznou předností, jež klientovi umožňuje, aby sám „odhalil“ možný význam či souvislosti. Každý dobrý učitel ví, že je mnohem účinnější, když své studenty přiměje, aby sami přemýšlením našli správnou odpověď na určitou otázku, než když jim tuto odpověď prostě sdělí. Zkušení vykladači osudu si stejně dobře uvědomují, že musejí působit dojmem, jako by podávali přesné informace, zatímco strategicky poskytují jen mlhavé náznaky, které si klient díky své představivosti sám vykládá tak, aby odpovídaly jeho konkrétní situaci: vykladač pouze naznačuje a skutečná práce leží na bedrech jeho klienta. Betty například neřekne mladé ženě nic víc, než že „vidí velké otevřené zavazadlo“. Pokud se tazatelka nedávno vrátila z nějaké cesty, někam se v nejbližší době chystá nebo o této možnosti zatím jen uvažuje, zaznamenala Betty úspěch a lze očekávat, že tato žena bude hned následující den nadšeně říkat přátelům: „Představte si, ona věděla, že jsem se právě

vrátila z ciziny!“ (Takového přikrašlování se uspokojení klienti při líčení své rozmluvy s vykladačem osudu dopouštějí zcela běžně.) Jednou se stalo, že žádná z uvedených možností nepřípadala v úvahu a Betty zmatené tazatelce obratně vysvětlila význam zjevení zavazadla tím, že o cestování uvažovala její matka.

Betty se zásadně řídí slavnými Hymanovy pravidly pro úspěšné čtení osudu¹¹: vždy působí dojmem, že ví více, než sděluje, je skromná v hodnocení svých schopností a důmyslně využívá své znalosti stereotypů různých populací. V rozhovoru s tazatelem se nevyhýbá kladení osobních otázek, ale díky své pronikavé schopnosti naslouchat to zpravidla nemá zapotřebí. Vyzařuje z ní neotřesitelná sebedůvěra a je vždy ochotna zalichotit svému klientovi či jeho příbuzným. (Pro dámu s očividně vysokým vzděláním jednou vyvolala ducha jejího vzdáleného strýce. Prohlásila, že jej vidí ve studovně, kde je obklopen stovkami knih. Tazatelka na tento lichotivý obrázek pohlížela s podezřením. „*To je zvláštní*“, poznamenala, „*vzdělaný totiž rozhodně nebyl*“. Betty ale odpověděla: „*Vidíte, má milá, teď se to pokouší dohonit.*“)

Především se však Betty podřizuje Hymanovu „zlatému pravidlu“: říká klientům to, co chtějí slyšet. Nebožtíci jsou „na onom světě“ docela šťastní a spokojení, nepociťují již žádné bolesti a radují se ve společnosti ostatních zemřelých přátel a příbuzných. Na tom není nic špatného: ačkoli můžeme odsuzovat všechny praktiky založené na pověrách a pomýlených představách, musíme uznat, že Betty byla schopna přinášet pozůstalým skutečnou útěchu. Zneklidňovat nás mohou spíše rady, které s ochotou předávala: Peggy je svou babičkou vybízena, aby neměnila své plány, Cynthii varují hlasy ze záhrobí před nesprávnými radami jejího právníka a Robertův otec se ptá: „*Proč stále váháš? Je čas jednat!*“. Fiona je povzbuzována ve svých plánech ohledně změny zaměstnání, matka žádá Pam, aby neměnila své rozhodnutí, a Jill má pít výtažek ze lnu – alespoň tak to říká jeho tatínek. Starší dámě Margaret radí zesnulý manžel, aby se přestala „*cpát těmi umělými pilulkami*“ a podrobila se „*přírodní*“ léčbě. Její lékař sice může být zděšen, ale není vyloučeno, že se Margaret bude raději řídit radami svého manžela. Zde narážíme na největší problém týkající se působení Betty: jeho podstata netkví v tom, že Betty udílí svým klientům rady, ale v tom, že je vydává za rady jejich zesnulých příbuzných. Mnohé z osob, jež se na Betty obrátily se svou otázkou, volaly z pouhé zvědavosti; nesmíme ovšem zapomínat na

nezanedbatelnou menšinu lidí, kteří u ní zoufale hledali pomoc v těžkých osobních potížích. Tito lidé nikdy neměli možnost podrobně si s Betty pohovořit o svých problémech; mohli se pouze podrobit „vedení“ svých drahých zesnulých. Pro mnohé z nich měla její slova – jež byla vlastně slovy „otcovými“, „chůvinými“ či „matčinými“ – větší moc než slova kohokoli jiného. I to může být jedním z důvodů, proč byla Betty přes vynikající hodnocení posluchačů nakonec vyřazena z vysílání.

Ačkoli Betty v rozhlasovém pořadu předváděla čtení osudu velice přitažlivým způsobem, od skromnějších vykladačů osudu se svým přístupem příliš nelišila. Schopnost navázat spojení se zemřelými mohla být jen krycím manévrem – její úspěch byl ve skutečnosti založen na dychtivosti a snad i trápení klientů, kteří v ni od počátku skládali svou důvěru. Počáteční „Barnumovy“ odhady vycházely ze znalosti zvyklostí různých skupin obyvatelstva a jejich další rozvíjení a zpracovávání záviselo na tom, zda byly jednotlivé odhady správné či mylné, což lze vyčíst z klientových reakcí. Jiní vykladači osudu pouze používají jiné prostředky – tarokové karty, čáry ve dlani, skleněnou kouli a jiné.

Druh prostředků používaných při čtení osudu závisí na rozmarech módy: čajové lístky a skleněné koule dnes nejsou příliš v oblibě, zatímco čtení z „aury“ [moderně *bioplazmy*, údajně obklopující lidské tělo – poznámka vydavatele] se stalo velice rozšířeným. Astrologie si své místo na výsluní obecného zájmu pravděpodobně podrží, protože se nezasvěceným jeví jako velice komplikovaná a poukazuje na vztah jednotlivce k nesmírným kosmickým silám. Ani hádání z ruky zřejmě nebude ohroženo ztrátou popularity díky důvěrnosti osobního styku s hadačem. Navíc lze očekávat rozšíření nových technik, jež budou označovány za „senzační“ objevy a budou napodobovat, jak se u paranormálních jevů již stalo zvykem, výrazivo klasických vědních oborů. Neměnná zůstanou jen schémata vztahů mezi vykladačem osudu a jeho klientem, jimiž jsme se v tomto článku zabývali.

NÁMĚT PRO BUDOUCÍ VÝZKUM

V souvislosti se čtením osudu nevyhnutelně vyvstává otázka upřímnosti. Mnozí věštcí nepochybně mají podvodné úmysly a cynicky zneužívají důvěry svých klientů. Mnohem více však může být těch, kteří

skutečně věří, že vykládají osud na podkladě vědecky ověřených principů a že jejich výsledky přinášejí klientům užitek. Značná část vykladačů osudu jistě nezačínala s úmyslem kohokoli klamat či zneužívat. Jako vynikající příklad může posloužit příběh váženého vědce, který dnes působí jako člen Komise Nového Zélandu pro vědecký výzkum paranormálních jevů (*The New Zealand Committee for the Scientific Investigation of Claims of the Paranormal*). Jako postgraduální student se během své vědecké činnosti začal zajímat o astrologii. Ačkoli měl v této době pochybnosti ohledně fyzikální podstaty astrologie, byl v rozvíjení své astrologické praxe povzbuzován mnoha spokojenými klienty, kteří jeho předpovědi shodně označovali za „neuvěřitelně přesné“, pokud šlo o popisy jejich osobní situace a potíží. Teprve ve chvíli, kdy se mu dostalo vřelých díky a obdivu za sestavení horoskopu, o němž později zjistil, že při jeho konstrukci postupoval zcela nesprávně, začal si pozvolna uvědomovat, v čem spočívá podstata jeho činnosti: významný úspěch, jehož jako astrolog dosáhl, neměl s vědeckou platností astrologie vůbec nic společného. Ve skutečnosti se stal uznávaným vykladačem osudu, jenž upřímně věřil v moc astrologie díky stálé podpoře ze strany svých klientů. Podváděl je, samozřejmě, ovšem pouze proto, že sám podlehl stejné iluzi jako oni.

Ačkoli vykladač osudu bezpochyby může dospět k takto radikální změně názoru na podstatu určité pseudovědecké praxe (Hyman se rovněž zmiňuje o svém laškování se čtením z ruky), jde zřejmě o jev velice ojedinělý. U většiny vykladačů osudu nelze předpokládat dostatečnou míru osobní poctivosti, kritického úsudku a vzdělání, jakou prokázal zmíněný astrolog. Spokojenost klientů hraje totiž v sebehodnocení vykladače osudu rozhodující roli. Je jen málo těch, kteří dokáží odolat chvále, již je zahrnují zákazníci. Pokud se zdá, že metoda – ať už jde o vykládání tarokových karet, čtení z ruky či o astrologii – přináší klientům tak dobré výsledky, je pro věstce velmi těžké nepropadnout víře ve vlastní zázračné schopnosti a uvědomit si, čemu ve skutečnosti vděčí za svůj úspěch. (Vykladač osudu může koneckonců namítnout, že i lékaři často předepisují léky, aniž by podrobně znali biochemickou podstatu jejich účinku.)

Na čtení osudu lze ovšem pohlížet i z jiného hlediska, jež se někdy rovněž uplatňuje v jeho vynalézavých praktikách. Jak poznamenává Marks, v každé populaci se vyskytuje 1% až 5% osob pravidelně proží-

vajících mimovolní eidetické (*fotograficky věrné*) či pseudohalucinační představy¹⁵. Eidetická představivost zřejmě vysvětluje nejen paranormální jevy, jako jsou mimotělní zkušenosti či setkání s duchy, ale i skutečnost, že člověk vykládající osud z „aury“ může ve vsí upřímnosti „vidět“ kolem svého klienta jasně zbarvenou bioplazmu a poznávat v ní jeho osobnost i potíže¹⁷. Zda lze na základě eidetické představivosti přiznat upřímnost některým spiritistickým médiím, zůstává dosud otevřenou a rozporuplnou otázkou, kterou je ovšem v jednotlivých případech nutno brát v úvahu. Obecně lze říci, že skeptičtí badatelé prokázali až příliš silný sklon připisovat vykladačům osudu podvodné úmysly. Tento postoj je v mnoha případech bezpochyby oprávněný, ale v některých situacích se setkáme jen s přežíváním tvárného a složitého sebeklamu, jenž je podporován bezuzdnou představivostí a v neposlední řadě i výsledky čtení osudu. K tomu, abychom lépe porozuměli vzniku a udržování takového bludného kruhu, bude zapotřebí dalšího systematického výzkumu.

Dovolte mi poslední poznámku: v této diskusi jsme se seznámili se čtením osudu tak, jak kvete ve světě paranormálních jevů. Musíme však připustit, že mnozí profesionální poradci využívají postupů, jež se čtení osudu z jistého hlediska více či méně podobají. V tomto směru čtení osudu přesahuje hranice astrologie i jasnovidectví a přes okrajové medicínské obory a psychoterapii proniká i do běžné klinické medicíny. Například psychiatr léčící člověka, jenž vykazuje řadu nejasných psychologických příznaků, může pacientovy potíže „vysvětlit“ pomocí působivé teorie, a to podobným způsobem, jakého by v dané situaci použil astrolog. Psychiatrova autorita pacienta přesvědčí, že pro jeho problémy bylo konečně nalezeno správné vysvětlení; pacient dokonce často hodnotí psychiatrovu diagnostickou bajku jako „překvapivě příléhavou“. Mnozí pacienti pociťují uspokojení, jestliže spolu se svým psychiatrem připisují úspěch své léčby empirickému obsahu teorie, podle které byli léčeni – ačkoli stejného výsledku mohlo být dosaženo i za pomoci kterékoli z mnoha alternativních teorií. Hranice oddělující účinné a legitimní poradenství od podvodného čtení osudu se tak stává méně zřetelnou, než by si mnozí přáli.

Poděkování. Jsem velmi vděčen za pomoc, kterou mi při studiu tohoto problému poskytli G. Balani, J. Easby, B. H. Howard, D. Marks a P. Sweeney.

OKULTISMUS A VĚDA

překlad souboru článků *Investigating the paranormal*
otištěného ve 4. čísle časopisu *Experientia* z roku 1988

Z angličtiny přeložila Kateřina Štěpánková.

Obálku s použitím kresby *smaragdová deska* Mikoláše Alše
navrhla Jitka Němečková.

Grafická úprava Helena Kočmířová.

Sazba Proxima, s. s. r. o., Praha.

Vytiskla Česká typografie, a. s., Praha.

Náklad 5000 výtisků.

V edici *smaragdová deska* vydalo v roce 1994
nakladatelství Stanislav Libovický, Praha.